

© 2005 С. П. Рабінович

Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

ПРИРОДНО-ПРАВОВА РІВНІСТЬ ЯК ОСНОВА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН: СПРОБА АНТРОПОСОЦІАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Правом є дія однієї людини, прирівняна щодо іншої людини на основі певного способу зрівнювання.

Тома Аквінський

Новели статті 1 Цивільного кодексу України: юридична рівність як природна ознака цивільних відносин? Книгу першу Цивільного кодексу України відкриває стаття, яка має неабияке значення як для розуміння самої сутності цивільного права, так і для застосування усіх його норм і принципів [29, с. 5]. Найбільший науковий інтерес викликають ті новели статті 1 Цивільного кодексу (далі – ЦК), які стосуються предмета й метода цивільно-правового регулювання. Це, по-перше, розширення цього предмета завдяки беззастережному включенню до нього особистих немайнових відносин; по-друге, декларування пріоритетного становища останніх щодо відносин майнових; по-третє, законодавче закріплення таких ознак «цивільних» відносин як а) юридична рівність, б) вільне волевиявлення, в) майнова самостійність їх учасників; по-четверте, віднесення до предмета законодавчого регулювання саме «цивільних» відносин.

Зазначені новели інспірують сьогодні появу низки нових для сучасної української цивілістичної доктрини положень філософсько-правового, власне методологічного, характеру. Так, у науково-практичних коментарях до ЦК висловлено думку, що відтепер критерієм встановлення цивільно-правової приналежності суспільних відносин слід вважати не предмет, а метод правового регулювання [28, с. 10; 16, с. 3]. Підставою для такого висновку, вочевидь, стала відома теоретична теза про юридичну рівність як наслідок державно-владного врегулювання суспільних відносин. Проте, як видається, вказана інтерпретація не зовсім узгоджується із граматичним тлумаченням змісту ст. 1 ЦК, в якій йдеться про позитивно-правове регулювання (в теперішньому часі) тих відносин, які *вже* засновані (у минулому часі) на “юриди-

чній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників”^{*}.

Таке терміновживання навряд чи можна вважати випадковим чи помилковим. Так, один з розробників Книги першої ЦК – З. Ромовська – зазначає, що в ньому “відкинута теза “цивільно-правового регулювання суспільних відносин, за якою суспільні відносини стають цивільними завдяки їхньому цивільно-правовому регулюванню”. “Кодекс визнає об’єктивність існування цивільних відносин, взаємозв’язок цивільних відносин і законодавства будується на визнанні первинності цих відносин. Місія законодавця у зв’язку з цим полягає у вивченні суті цих відносин та у створенні сприятливих законодавчих умов для їхнього розвитку [22, с. 12]”^{**}.

Принципово погоджуючись із наведеною вище позицією, зазначимо, що ми вважаємо *цивільними* такі суспільні відносини, в яких відбувається зрівнювання взаємних інтересів окремих осіб – людей та їхніх спільнот. Загалом такі природно-цивільні відносини є приватними – однак, лише тією мірою, якою згадані вище інтереси не зачіпають спільного бла-

* Тут і надалі правовими називатимуться будь-які суспільно-нормативні системи, а «юридичними» вважатимуться лише явища державно-вольового походження.

** Аналогічну позицію займає й інший співавтор ЦК – А. Довгерт, який зазначає, що характер цивільних відносин «є природним, а не таким, що залежить від волі законодавця. Завдання останнього полягає лише у впізнанні природної суті цих відносин та встановленні адекватного їх регулювання. В цьому сенсі хибно говорити про якийсь зовнішній метод їх правового регулювання» [29, с. 7].

га* та інтересів усього суспільства (наприклад, відносини з індивідуального споживання харчових продуктів чи з мирного володіння своїм майном, відносини між батьками щодо вибору імені дитини). Однак існують і такі цивільні відносини, які, попереджаючи можливість завдання шкоди чи інші порушення цивільних прав, забезпечують охорону спільного блага та інтересів усього суспільства (наприклад, відносини з відшкодування позадоговірної майнової чи немайнової шкоди, батьківські зобов'язання тощо). Такі відносини мають виразний публічний компонент, а отже, аж ніяк не є чисто приватними**.

Отже, й на наш погляд, у ст. 1 ЦК законодавець фіксує ідею правової рівності як об'єктивної, природної*** основи «майнових і особистих немайнових відносин». Безумовно, такий підхід докорінно відрізняється від сформованих у позитивно-правовій теорії концепцій юридичного регулювання суспільних відносин. Тому то й об'єктивна природна (природно-соціальна, або ж природно-правова) рівність учасників цивільних відносин потребує дещо докладнішого розгляду й концептуального обґрунтування****.

Нижче ми вважаємо за необхідне розглянути такі взаємопов'язані питання: 1) які соціальні явища можуть бути названі *правовими*; 2) у чому полягає природне, антропосоціальне підґрунтя цивільно-правової***** рівності?

Деякі загальні питання праворозуміння. Доволі незвичне для української правової системи вживання у ст.1 ЦК терміну “юридичний” навряд чи може бути пояснене з позицій легістського позитивізму. Адже, як відомо, останній

ґрунтується на засадах правового монізму та державного централізму, згідно з якими все правове походить лише від держави. Противагою ж такому монізму є підхід, який відображає існування правових явищ у позадержавних структурах суспільства і є широко відомий нині як *правовий плюралізм*. [10, с. 260]. Такий підхід здавна притаманний насамперед природно-правовим доктринам, а пізніше – й деяким напрямам правової антропології та соціології права [7, с.11]*****.

Концепція правового плюралізму відображає множинність центрів правотворчості у суспільстві, й – з огляду на певну ієрархічність таких центрів – також і множинність рівнів соціальної регуляції. На первинному, базовому рівні така регуляція здійснюється, зокрема, в актах індивідуальної правотворчості окремих осіб – договорах***** та односторонніх правочинах, в установчих документах, правилах внутрішнього розпорядку тощо. На наступному щаблі соціальної регуляції здійснюється правотворчість органів публічної влади; найвищим щаблем соціальної регуляції є законотворчість. Саме на цьому рівні законодавець встановлює єдині правила, покликані уніфікувати деякі типи та суспільно легітимні соціальні зв'язки, а також задати зовнішні межі «легітимної нетиповості» для індивідуально-правових зв'язків. Таким чином, цивільно-правове регулювання означає не лише зовнішній владно-політичний вплив на суспільні відносини, але й мікрорівневе саморегулювання, що здійснюється самими учасниками цих відносин.

***** Г. Мальцев небезпідставно вважає, що саме проблема монізму і плюралізму у праві стане однією з найважливіших у юриспруденції майбутнього [10, с. 262].

***** Про індивідуально-правові норми див., напр.: Поляков А. В. Общая теория права. – Спб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 513; Демин А. В. Нормативный договор как источник административного права // Государство и право. – 1998. - № 2. – С. 15-21.; Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз). – Дис... к.ю.н. – Чернівці, 2005. – С. 122; Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – С. 39. Слід нагадати, що свого часу Б. Л. Назаров обстоював позицію, згідно з якою структурними компонентами права виступають як правові норми, так і суб'єктивні юридичні права й обов'язки як відповідні їм конкретизовані індивідуальні моделі поведінки Б. Л. Назаров. Социалистическое право в системе социальных связей. – С. 119).

* Про спільне благо як правову категорію див., напр.: [17, с. 59-65; 12, с. 21-22.83; 3, с. 54-61].

** Л. Красавчикова вважає такі відносини особисто-суспільними [8, с. 26]. Для позначення суспільних інтересів, які реалізуються їх носіями у подібних відносинах, П.Рабінович послуговується термінопоняттям «приватно-публічні» [20, с. 5].

*** Термін “природний” тут вживатиметься у значенні “сутнісний”. “Природою” ж суспільних явищ, до яких належать правові норми та правовідносини, виступає їх антропосоціальна суть (сутність).

**** Зважаючи на обмежений обсяг статті, інші ознаки цих відносин розглядатимуться в ній лише тією мірою, якою вони пов'язані саме з такою рівністю.

***** Цивільно-правовою вважатимемо до-юридичну, загальносоціальну рівність, яка конститує цивільні ж відносини.

Водночас, віддаючи належне евристичному потенціалу правового плюралізму, слід визнати, що йому, як правознавчій методології, властиві й доволі істотні недоліки. На наш погляд, головною вадою вказаного підходу є те, що він сам по собі не дає жодних надійних критеріїв для сутнісного, морально-змістовного розмежування *права* як справедливості і неправа як несправедливості. Залишаючись в межах соціальних фактів, розглядуваний підхід до права уособлює лише ще один різновид правового позитивізму – соціологічний.

Однією з найбільш дискусійних проблем, породжуваних концепцією правового плюралізму, є проблема тлумачення *меж поняття права*. Визначеність в інтерпретації цього вихідного для праворозуміння поняття має винятково важливе значення. З огляду на це відзначимо, що ми схильні розглядати право насамперед як специфічну форму інституціоналізації та виразу певного антропосоціального, насамперед – духовно-морального змісту*. Установка на відрив права та юриспруденції від їх морального та морального змісту** видається методологічно невірною, оскільки редукує право як дещо сутнісно праведне та справедливе до рівня соціально-політичної технології. Однією з суттєвих вад такого підходу є цілком некритичне сприйняття правової реальності, наслідком чого є «приземлення» права та звільнення його від будь-яких об'єктивних критеріїв людяності***. Проте, як видається, такі критерії можуть бути знайдені

* Слід визнати, що в низці випадків правові норми самі по собі можуть бути позбавлені такого змісту, а відтак – можуть бути етично нейтральними. Проте подібні «чисто формальні» норми, як правило, є похідними від більш фундаментальних змістовних правоположень. Скажімо, правила, які встановлюють реквізити векселя, є морально нейтральні, проте такою не буде загальна вимога наявності у векселя суворо визначених реквізитів. Не будуть етично нейтральними й будь-які процедурні правила, дотримання яких у сукупності є надто обтяжливим для учасників вексельних відносин).

** Формалізм – кредо юридичного позитивізму, як слушно зазначалось в юридичній літературі 80-х років [6, с. 188-189].

*** Для прикладу, звичаєвим «правом» сучасної України давання й отримання хабарів розцінюється як соціально допустимий засіб розв'язання багатьох індивідуально-суспільних проблем. Отже, з позицій позитивістсько-соціологічного підходу, зазначені відносини мали б визнаватись правовими!

за умови розуміння права як однієї з форм виразу суспільної моралі, в єдності формального й змістовного аспектів права. Виходячи з цього, серед визначальних властивостей права можна виділити формальні – соціальна легітимність та зовнішня загальнообов'язковість**** та змістовні – антропна загальнозначущість та сутнісна обов'язковість.

Змістовні та формальні властивості права виражають взаємопов'язані між собою сторони правової реальності, два її виміри – зовнішній, «матеріальний» і внутрішній, духовний. Проте в реальному суспільному житті спостерігаємо численні приклади фактичного роз'єднання цих вимірів права, неспівпадіння *формального* («державного», звичаєвого, корпоративного, договірною тощо «права») і *Права сутнісного*. Це явище зумовлюється як конфліктністю конкретних соціальних інтересів, так і складністю пізнання духовної правової реальності. Відтак вказане протиріччя є постійним джерелом для удосконалення й розвитку позитивного права як одного з гуманістичних інструментів розв'язання соціальних конфліктів.

Антропосоціальні основи цивільної рівності*****. З'ясування змісту поняття такої рівності як недержавної, неюридичної властивості цивільних відносин потребує застосування відповідної методології. На нашу думку, в даному випадку може бути використано соціолого-правовий підхід, який, зокрема, передбачає дослідження права як складної структури правовідносин, тобто таких соціальних відносин, що з огляду на їх внутрішню об'єктивну природу мають правовий характер, у системі яких здійснюється взаємодія суб'єктів – реальних носіїв права [5, с. 160]. Зарубіжними, а почасти й вітчизняними прихильниками соціологічного праворозуміння неодноразово висловлювалась слушна думка про те, що право формується і розвивається об'єктивно, шляхом виникнення правовідносин, котрі іманентно і безпосередньо породжуються самими умовами людського співжиття. У другій половині XIX – на початку XX ст. Ця ідея в тій чи іншій формі підтримувалась Н. Гредескулом, Є. Ерліхом, Р. Ієрингом, М. Ковалевським, М. Кор-

**** На наш погляд, вказана властивість права проявляється у формальній обов'язковості правового припису для кожного, кому він адресований.

***** Природну рівність учасників таких відносин називатимемо рівністю цивільною.

куновим, С. Муромцевим, Л. Петражицьким, а згодом отримали розвиток у працях Л. Дюгі, Ж. Карбоньє, К. Кульчара, М. Оріу, Р. Паунда, П. Сорокіна та низки інших видатних правників. У радянському правознавстві, попри досить широке застосування конкретно-соціологічних досліджень, соціологічне розуміння права і правовідносин зі зрозумілих причин не отримало поширення. Із деякими застереженнями до прибічників цього типу праворозуміння можуть бути віднесені С. Боботов, Г. Злобін, В. Козлов, Г. Мальцев, Л. Спиридонов. Соціологічне бачення права відображено, зокрема, й у наукових публікаціях Ю. Гревцова, К. Жолія, В. Лапасової, В. Сирих [24, с. 6, 7, 48].

Як видається, ще одним адекватним методом аналізу природної основи цивільної рівності має бути етико-антропологічний підхід, до представників якого належать, зокрема, М. Алексєєв, Дж. Дель Векіо, І. Кант, П. Новгородцев, Й. Покровський, В. Соловійов. Серед сучасних українських правознавців етико-антропологічний різновид праворозуміння підтримує Ю. І. Римаренко. Відтак, поєднуючи обидва позначених вище підходи, спробуємо визначити об'єктивне підґрунтя цивільно-правової рівності на основі парадигми, яку умовно назвемо соціально-антропологічною.

Нині для правової соціології є усталеним положення про те, що, об'єктивним, природним фактором правоутворення є взаємодія індивідів, яка здійснюється у відносинах між ними (відповідно, щодо права цивільного – у цивільних відносинах) [13, с. 73]. Будь-які ж правові відносини являють собою певні соціальні зобов'язання, змістом яких виступають взаємні права та обов'язки їхніх учасників (скажімо, цивільні зобов'язання, спрямовані на збереження спокійного володіння речами; зобов'язання з виконання робіт; з надання утримання). Для подальшого аналізу доцільно виділити два основних типи таких соціальних зобов'язань: а) *всезагальні*, суб'єктами яких є всі однойменні учасники суспільного життя – окремі люди та їхні спільноти; б) *соціально-рольові*, учасники яких виступають в особливих якостях – батька, дружини, продавця, заподіювача шкоди тощо.

Всезагальні зобов'язання інакше можуть бути названі стосунками відносно незалежного, автономного співіснування індивідів, іншими словами – відносинами індивідуальної свободи й недоторканності. У них суспільство наче би атомізується, перетворюючись на спільноту

зовнішньо незалежних одна від одної осіб. Відтак природною основою цивільної рівності у даному випадку є насамперед *рівно-цінність* благ, *належних* учасникам всезагальних відносин (речей, творів, винаходів й таке ін.) чи «*втілених*» в їхніх особистостях (життя, здоров'я, честь, гідність тощо). У всезагальних немайнових відносинах антропоною основою правової рівності виступає рівна гідність осіб (людей та спільнот); вказана ознака відображає *рівно-значність* тих невідчужуваних фізичних та духовних благ (життя, здоров'я, честі, гідності, імені тощо), які втілені у кожній людині або нерозривно пов'язані з нею, з її фізичною та духовною життєдіяльністю.

Відносини з приводу володіння майном є всезагальними у тому сенсі, що кожна людина неодмінно є володільцем певного майна. З огляду на це можна стверджувати про тотожність взаємних зобов'язань, які пов'язують між собою учасників цього різновиду суспільних відносин. Рівність учасників всезагальних майнових відносин є об'єктивно зумовленою як законами економічного розвитку, так і соціально-антропними закономірностями. Адже речі для людини – це «улюблені речі», матеріальне продовження її особистості, вони утворюють неповторний світ індивіда, його унікальний предметно-соціальний простір [25, с. 132-144]. Тому цивільна рівність володільців речей виражає рівну гідність цих осіб та рівноцінність будь-якого суб'єкта мирного володіння.

Оскільки в усіх всезагальних зобов'язаннях проглядаються потенційні відносини кооперації чи конфлікту, такі зобов'язання виражають *рівну антропосоціальну правоздатність* їх суб'єктів. Окрім цього, в усіх всезагальних відносинах цивільна рівність зумовлює також і однаковий зміст зобов'язань, якими їх учасники взаємно поєднані, тобто – *рівноправність*. Інший підхід до цих відносин був би можливий лише за умов відвертої дискримінації та суперечлив би базовим сучасним уявленням про справедливість. Фактичне відхилення від засади рівноправності викликає справедливе обурення й протест, оскільки внутрішньою основою такої рівності є загальнолюдська природа, загальна гідність і свобода, спільність умов людського існування (Г. Арендт).

Соціально-рольові відносини. Договір. Якщо природне публічне право – це царина прямолінійної необхідності, «надійності» і передбачуваності, то природне цивільне право – це царина індивідуальної свободи, ймовірності

та ризику*. Насамперед це стосується зобов'язань, зміст яких має переважно індивідуально-вольове походження.

Природною основою рівності сторін у договорі виступає власне координаційний характер їхнього індивідуального взаємозв'язку. Рівність є невід'ємним атрибутом останнього. З огляду на це у договірних відносинах найбільш адекватним є «негативне» розуміння рівності як *рівно-вільності*, однакової не підпорядкованості. За такою інтерпретацією стоїть усе потенційне різноманіття договірних типів у координаційних відносинах.

Цивільна рівність тут означає принципову рольову взаємозамінність учасників договірних відносин (В. Ф. Яковлев, 1972): однаковість можливостей у зайнятті того чи іншого місця, тієї чи іншої соціально-рольової позиції (покупця, продавця, замовника, виконавця тощо) у системі відносин учасників ринку. Іншими словами, йдеться про рівність «соціально-економічних» правоздатностей учасників цивільних відносин. Засада рівності тут зумовлюється насамперед тим значенням, цінністю, яку учасники цивільних правовідносин надають один одному як особам, належним їм благам, а також їхнім взаємним діям.

Джерелом договірної права є погоджена воля окремих осіб. При цьому свобода волевиявлення означає не повну, абсолютну індетермінованість останнього, але лише визнання автономності волі особи щодо детермінуючого психічного чи фізичного впливу з боку інших осіб, і, відповідно, внутрішньо-вільне формування волевиявлення. (Фактично на свободу волевиявлення певною мірою завжди впливає майнова та інші різновиди нерівності учасників суспільно-правового життя). Відтак у договорі цивільна рівність є нічим іншим, як формально-правовою проекцією природних властивостей міжлюдської взаємодії, право-

вим відображенням антропосоціальної сутності такої взаємодії – взаємоузгодженої свободи її учасників.

Цивільно-правовий договір являє собою ту правову форму, яка адекватно виражає як матеріальну еквівалентність товарного обміну, так і рівну міру свободи його учасників. Завдяки своїй індивідуальності, партикулярному характеру цивільні відносини виступають як «приватні» відносини. Приватність таких відносин протистоїть тотальності відносин публічно-правових. Тому природне приватне право конституують індивідуальні домовленості. Цивільне ж законодавство, в принципі, покликане виконувати, гадаємо, допоміжну, субсидіарну роль у регулюванні цивільних відносин. Держава не визначає змісту цих відносин “від себе й примусово”, а лише “займає позицію органу, який охороняє те, що буде визначено іншими” [18, с. 39]. При цьому цивільне законодавство регулює: а) ті відносини, які залишилися неврегульованими в договорі (диспозитивні норми); б) особливо важливі, з точки зору забезпечення соціальної справедливості та інших публічних інтересів, договірні відносини (імперативні норми). Наявність значної питомої ваги таких норм у низці інститутів договірної права свідчить не стільки про волюнтаристський характер діяльності законодавця, скільки про адекватне регулювання тих відносин, які з міркувань спільного блага чи за їхньою етико-соціальною сутністю потребують владного втручання (захист економічно-слабкої сторони за договором, недопущення недобросовісної конкуренції тощо).

Характерним проявом індивідуальної свободи є випадкові умови договорів. Такі умови, на відміну від істотних та звичайних, повністю залежать від вільного розсуду сторін договору. «Сваволею» сторін визначається саме існування таких умов у договорі, а також їх зміст**. Випадкові умови договору є правовим виразом індивідуальних особливостей кожної окремої договірної ситуації, індивідуальних потреб, інтересів, воль її учасників “Найголовніший акт товарного обміну – договір – результат випадковості, сваволі сторін, які вступають в об-

* Сама поява та дія того чи іншого індивідуального правового акту у приватному праві є лише ймовірною; ймовірнішим є також його зміст. Характерно, що у низці сучасних теоретико-правових публікацій робляться цікаві спроби використання такої методологічної основи правознавчих досліджень як синергетика (вчення про самоорганізацію динамічних систем).. «З точки зору синергетики сфера приватного права постає перед нами як динамічний (детермінований) хаос, тобто як деяка надскладна впорядкованість, що існує неявно, потенційно й виявляється у величезному різноманітті впорядкованих структур [14, с. 12].

** Зауважимо, що істотні умови договору також не позбавлені випадковості, оскільки такими визнаються будь-які умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди (ст. 638 ЦК).

мін. Як тільки договір намагаються нав'язати примусово, право гине» [25, с. 26]*.

Непередбачуваність, випадковість, відкритість є характерними рисами індивідуальної правотворчості, яка є постійним джерелом внутрішнього розвитку цивільного права. Відображаючи свободу індивідуальних людських проявів, цей різновид соціальної творчості стає правовим виразом вільного розвитку міжособистісної взаємодії в суспільстві та загалом людської особистості як такої. Завдяки цьому цивільне право являє собою відкриту, саморегулятивну, а відтак і живу, систему, яка якнайкраще пристосована для існування у змінюваних зовнішніх умовах. *Індивідуальне цивільне право – це всезагальна правова форма людського життя*, форма, яка виражає *всезагальність індивідуального*. У цьому сенсі значення цивільного права важко переоцінити.

У цьому контексті слід знову повернутись до проблеми об'єктивних меж застосування імперативного методу в юридичному цивільному праві. Цей метод (накази та заборони) виражає недовіру й підозру держави до свобідної волі людини як джерела її соціальної поведінки. Така недовіра є доречною, якщо йдеться про відносини соціального конфлікту, про захист недоторканної сфери інтересів, благ індивідів та спільнот від неправомірних посягань, які є наслідком прояву не «доброї», а «злої» волі. Ця підозра також є цілком виправданою у випадках, коли правові приписи адресовані представникам влади. Однак у сфері соціального співробітництва, де суспільні зв'язки виникають з доброї волі їх учасників, подібна – соціально необґрунтована – наказовість часто постає правовим виразом і засобом деперсоналізації, «опредмечування», людини, якій у такий спосіб відмовляється у здатності до правотворчості. Тому, на наш погляд, імперативний метод юридичного регулювання повинен застосовуватись до лише тих цивільних

відносин, котрі стосуються спільного блага всього суспільства, а відтак мають приватно-публічну природу.

Позадовірні соціально-рольові відносини.

До цієї групи входять змістовно різноманітні зобов'язання, спільним для яких є те, що їх зміст формується поза волею їх учасників (скажімо, заподіяння шкоди; аліментні зобов'язання) або лише за волі одного з них (обіцянка винагороди, видача довіреності). Учасники цих відносин мають протилежні за змістом права та обов'язки (наприклад, становище автора твору та всіх інших осіб; потерпілого та заподіювача шкоди; довірителя та представника). Тому в даному випадку, на відміну від всезагальних відносин, можна вести мову не про рівноправність, а лише про *рівність природних правоздатностей*. Зокрема, в авторських відносинах остання виражає той буттєвий факт, що кожна людина потенційно є творцем, є здатною до творчості рівною мірою з іншими. Попри фактичну неоднаковість наявних у окремих індивідів творчих здібностей, рівність правоздатностей відображає єдину загальну сутнісну характеристику людини – здатність до творчості. В інших же позадовірних відносинах (обіцянка винагороди, рятування чужого життя чи майна, завдання шкоди тощо) природна рівність також відображає лише принципову однаковість можливостей (рівну ймовірність) стати учасником конкретного зобов'язання. Антропосоціальною ж основою цивільно-правової рівності виступають спільні антропні властивості та рівноцінність майнових і немайнових благ, належних учасникам цивільних відносин.

Вельми специфічними є батьківські зобов'язання, учасники яких наділені протилежними правами й обов'язками та принципово не можуть поміняти своїми соціально-правовими «ролями» (батько – дитина, батько дитини – мати дитини). Як видається, в даному випадку цивільно-правова рівність виражає всезагальну людську гідність, рівною мірою притаманну кожному з батьків та дитині як учасникам сімейних відносин. Саме гідність дитини є джерелом батьківських обов'язків з її утримання та виховання – обов'язків, спрямованих на забезпечення соціальної реалізації цієї гідності. Власне, саме цей факт і породжує батьківське аліментне зобов'язання, виникнення якого рівною мірою не залежить від волі тих членів сім'ї, між якими воно існує.

* Випадковість може бути притаманною не лише окремим умовам договору, але й обраному сторонами договірному типу в цілому. Йдеться про «нетипові» домовленості, зокрема непоіменовані та «змішані» договори, роль яких у сучасному цивільному праві України постійно зростає. Індивідуальність та випадковість яскраво проявляється і в односторонніх актах - заповітах, оголошеннях конкурсу, обіцянках винагороди тощо. Загалом у контексті цивільного права доречно вести мову не лише про свободу договору, але й про свободу правочину.

Основні висновки. Гадаємо, що все викладене дає підставу стверджувати наступне. В усіх розглянутих вище відносинах цивільна рівність виражає однакове значення індивідуальних воľ учасників зобов'язань при здійсненні своїх природних прав (всезагальні та рольові відносини) чи при їх виникненні (рольові відносини). В усіх випадках така рівність означає й однакову цінність належних особам невід'ємних благ чи майна, але насамперед – однакову значущість *самих учасників* цивільних зобов'язань. У мікросоціальних цивільних відносинах їхні учасники визнають самі у собі та один в одному «людське всезагальне» – всезагальнолюдську гідність та свободу. Ці фактори якраз і слугують об'єктивною, природною передумовою для конституювання позитивно-правової рівності, котра є нічим іншим, як формально-правовою проекцією сутнісних властивостей міжлюдської взаємодії. Цивільна рівність відображає універсальність цивільного права та принципову можливість застосування цивільно-правових норм до будь-якого учасника цивільних відносин. Проявом цієї ж універсальності є загальне поняття «особа», яким позначаються суб'єкти позитивного цивільного права. Відтак, цивільна рівність виражає тотожність фундаментальних антропних властивостей суб'єктів цивільного права. Тому загальним значенням *цивільної рівності є рівність природних правоздатностей учасників цивільних відносин.*

Зауважимо, що загальна теорія природної цивільної правоздатності ще чекає на свою розробку. Проте, як видається, деякі її вихідні положення можуть бути попередньо сформульовані вже сьогодні. По-перше, методологічною основою для такої розробки має бути уявлення про особу як родового суб'єкта, «особу взагалі», що є необхідною передумовою визнання за кожним учасником цивільних відносин певних правових характеристик, тотожних із такими ж характеристиками інших осіб.

По-друге, властивості природної правоздатності людських спільнот є похідними від правоздатності їхніх учасників, хоча й утворюють нову якість. Тому важливою складовою побудови концепції природної правоздатності людських спільнот виступатиме «образ людини» як учасника правовідносин.

По-третє, зміст поняття людини як суб'єкта природного права повинен диференціюватись. Першим значенням цього поняття є правовий діяч як особа, здатна до самостійних свідомих

і вольових актів; другим його значенням є персоніфікована правова цінність [1, с. 83-96]. З огляду на останнє положення, необхідною причиною визнання рівності природних правоздатностей усіх людей є, по-перше, той факт, що будь-яка окрема людина (навіть дитина чи психічно хвора) є унікальним проявом життя, потенційною духовною безкінечністю, істотою, чия специфічно людська сутність розкривається лише в процесі її всебічного розвитку. Адже саме у такий спосіб формуються (чи відновлюються) властивості людини як правового діяча. Внаслідок цього універсальна природна правоздатність постає уособленням тієї цінності (блага), котрою є кожна людина як така. Тому й поняття всезагальної природної правоздатності повинно виводитись насамперед із аксіотичних засад, із тієї всезагальної унікальності, яку являє собою кожна людина. Відтак, поняття природної правоздатності людини могло би бути визначено як *така невід'ємна властивість людини, що полягає в її загальній здатності бути суб'єктом соціальних прав та обов'язків і ґрунтується на рівній самоцінності кожної людини як унікального прояву життя, як істоти, здатної до розвитку й потребуючої його задля розкриття своєї специфічної людської сутності (природи).*

В сучасній природно-правовій думці така самоцінність відображається поняттям всезагальної людської гідності*. Ідея такої гідності є аксіоматичним підґрунтям декількох природно-правових концепцій і як така принципово не може бути верифікована в рамках жодної з них [2; 4; 15; 27; 30; 31]. Така верифікація потребує створення *метатеорії природного права*. Обґрунтування всезагальної людської гідності є насамперед світоглядно-аксіологічною проблемою і, на наш погляд, є одним із тих пунктів, де й має відбуватись «злиття раціональних та ірраціональних знань про світ» (Г. Мальцев).

На завершення зауважимо, що ті філософсько-методологічні підходи, які знайшли своє

* Принцип людської гідності визнавався «єдиним незаперечним змістовним критерієм природно-правової аксіології» ще у юриспруденції радянського періоду. Див., напр.: Четвернин В. А. Современные концепции естественного права. – М., – 1988. – С. 119. Аналіз концепцій людської гідності, пропонованих вітчизняним й зарубіжними правознавцями, філософами, політологами та теологами, виходить поза рамки цієї статті.

відображення у ст. 1 ЦК, дають підстави сподіватись на те, що український законодавець зрештою «впізнав» ту природну суть цивільних відносин, про яку вели мову розробники Кодексу, і надалі встановлюватиме адекватне цій суті законодавче регулювання. А це, в свою чергу може сприяти й поступовому відновленню у нашому суспільстві вже забутого нині розуміння юриспруденції як мистецтва добра і справедливості.

Список літератури

1. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – СПб., 1999.
2. *Голенбах Д.* Развитие римо-католической теории прав людини // Религиозная свобода и права людини: богословские аспекты: У 2 т. – Львів, 2000. – Т. 1. *Гьофнер Й.* Христианское суспільне вчення: Пер. з нім. – Львів, 2002.
3. Загальна декларація прав людини (ООН, 1948) // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. *Ю. К. Качуренко.* – К., 1992.
4. *Зорькин В.Д.* Позитивистская теория права в России. – М., 1978. – С. 160.
5. История политических учений / под. ред. *А. И. Денисова, О. С. Лейста.* М., 1978.
6. *Ковлер А. И.* Антропология права. М., 2002.
7. *Красавчикова Л. О.* Гражданско-правовая охрана личной жизни советских граждан. – Дисс.... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1979.
8. *Кульчар К.* Основы социологии права. М., 1981.
9. *Мальцев Г. В.* Понимание права. Подходы и проблемы. – М., 1999.
10. *Мальцев Г. В.* Социальная справедливость и право. – М., 1977.
11. *Маритен Ж.* Человек и государство: Пер. с англ. – М., 2000.
12. *Маркс К.* Капитал. – Т I. – М., 1988.
13. *Мережко А. А.* Договор в частном праве. – К., 2003.
14. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966) // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. *Ю. К. Качуренко.* – К., 1992.
15. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. *В. М. Коссака.* – К., 2004.
16. *Нерсесянц В. С.* Философия права. – М., 2000. – 256 с.
17. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. – М., 1998. – 353 с.
18. *Поляков А. В.* Общая теория права. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 560 с.
19. *Рабінович П. М.* Приватне і публічне право як діалектична єдність // проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіональної науково-практичної конференції. 5-6 лютого 2004р. – Львів, 2004. – С. 3-5.
20. *Рабінович П. М.* Право людини на компенсацію моральної шкоди // Юридичний вісник України. – 2002. – № 3. – С. 1, 4.
21. *Ромовська З.* Цивільний та Сімейний кодекси України – честь львівської правничої школи // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. – Вип. 39. – 2004. – С. 9-27.
22. *Ромовська З. В.* Проблеми загальної теорії права у проекті Цивільного кодексу України // Українське право. – 1997. – № 3. – С. 65-68.
23. *Савчук С. В.* Юридична соціологія. – Чернівці, 2003. – 240 с.
24. *Скловский К. И.* Собственность в гражданском праве. Учебно-практическое пособие. М., 1999. – 512 с.
25. *Трофимов В. В.* Взаимодействие индивидов как правообразовательный процесс: общетеоретический аспект: Автореф. дис... канд. филос. наук: 12.00.01 / Тамбовск. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Волгоград, 2001. – 23 с.
26. *Хованская А. В.* Достоинство человека: к либеральной стратегии права для России // Политические исследования. – 2001. – № 4. – С. 49-60.
27. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. *Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко.* – Одеса, 2003. – 1080 с.
28. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К., 2004. – 928 с.
29. *Четвернин В. А.* Современные концепции естественного права. – М., – 1988. – 144 с.
30. *Юлдашев О.* Природно-правова цінність категорії «гідність людини» як підґрунтя будь-якого реформування // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 98-99.
31. *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: Учебное пособие. – Свердловск, 1972. – С. 169.

С. П. Рабинович

**ПРИРОДНО-ПРАВОВОЕ РАВЕНСТВО КАК ОСНОВА ГРАЖДАНСКИХ
ОТНОШЕНИЙ: ПОПЫТКА АНТРОПОСОЦИАЛЬНОГО АНАЛИЗА**

Естественные гражданские отношения – это такие общественные отношения, в которых происходит уравнивание взаимных интересов отдельных лиц – людей и их сообществ. Участники этих отношений узнают сами в себе и друг в друге «всеобщее человеческое» - достоинство и свободу. В силу этого неотъемлемым, конститутивным свойством гражданских отношений выступает именно равенство. Гражданское равенство выражает тождественность фундаментальных антропосоциальных свойств участников гражданских отношений – их естественных правоспособностей. Понятие естественной правоспособности человека может быть определено как его неотъемлемое свойство, которое состоит в общей способности быть субъектом социальных прав и обязанностей и основывается на равной самооценности каждого человека как существа, способного к развитию и требующего такого развития для раскрытия своей специфической человеческой сущности (природы).

S. P. Rabinovych

**NATURAL AND LEGAL EQUALITY AS THE BASIS OF CIVIL RELATIONS:
THE ANTHROPOSOCIAL ANALYSIS APPROACH**

Natural civil relations are those social relations, in which the interests of individuals and their groups are made mutually equal. Participants of these relations recognize in themselves and in each other the “universally human” aspects, which are freedom and human dignity. Therefore an integral constitutive feature of civil relations is equity. Civil equity expresses an identity of the fundamental anthropo-social features of civil participants. The named features are their natural legal abilities. The concept of natural human legal capacity (ability) might be defined as an integral human feature, which derives from a human general ability to be an owner of social rights and duties. This feature is based on selfvalue of each person as an unique form of life and a being, which is liable to development and needs it for revealing of its specific human essence (nature).